

# Kertész vállalkozók kettős szorításban: adaptációs kihívások és alkalmazkodási gyakorlatok négy magyarországi termőtájon

Szerkesztői előszó

*Horticultural entrepreneurs under dual pressure: adaptation challenges and accomodation practices in four Hungarian growing regions*

Editorial

KOVÁCS KATALIN

**KOVÁCS Katalin:** tudományos főmunkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; kovacs.katalin@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1690-2570>

**Katalin KOVÁCS:** senior research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4., H-1097 Budapest, Hungary; kovacs.katalin@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1690-2570>

Az itt olvasható, „Kertész vállalkozók kettős szorításban: adaptációs kihívások és alkalmazkodási gyakorlatok négy magyarországi termőtájon” című tematikus blokk tanulmányai egy, az NKFIH által finanszírozott empirikus kutatás<sup>1</sup> rész-eredményeit teszik közzé, amelynek fókuszában gazdálkodók adaptációs gyakorlatai állnak. Két vidékkutatással is foglalkozó intézmény, az Agrárközgazdasági Intézet és a Regionális Kutatások Intézete egy-egy kutatócsoportjának összefogása kapott támogatást arra, hogy empirikus kutatási módszerekkel, terepi munkára alapozva feltárja a gazdálkodók reakcióit az elmúlt évtized két egyre fenyegetőbb kihívására, egyfelől az éghajlatváltozásra, másfelől a kétkezi mezőgazdasági munkák elvégzésére jelentkező, arra alkalmas, megbízható munkaerő hiányára. Önmagában egyik probléma sem tekinthető újnak: minden vizsgálati terepen élt az emléke az egy-egy évben különösen súlyos aszálynak, tikkasztó és hosszán tartó hőségnek vagy a termés nagyobb részét csírájában megsemmisítő fagykárnak. Ami az éghajlatváltozás tekintetében az előző korszakokhoz képest változást jelent, az a szóban forgó éghajlati jelenségek megjelenésének sűrűsége, ezáltal fenyegető tendenciaszerűsége, amely önmagában is kényszerítő erővel lépett/lép fel a rutinszerű gyakorlatok folytathatóságát illetően. Az a probléma sem új keletű, hogy miként biztosítható a megfelelő számú, alkalmas munkaerő a nem gépesíthető tevékenységek elvégzésére. Az elmúlt másfél évtizedben azon-



ban több, az agráriumot érintő folyamat ért össze és gyakorolt együttes hatást, többek között az üzemszerkezet és a tulajdonviszonyok átalakulása, ezzel párhuzamosan a munkahelyek számának drasztikus csökkenése, valamint a vidéki életformák alapvető megváltozása. Mindezen folyamatok, a kedvező földrajzi helyzetben lévő falvak és kisvárosok kivételével, sok helyen visszafordíthatatlannak látszó demográfiai zsugorodáshoz és ezzel a rendelkezésre álló potenciális munkaerő számának nagymértékű csökkenéséhez vezetett.

A kockázatos, az éghajlati jelenségeknek kiszolgáltatott mezőgazdasági termelés gazdálkodói (vállalkozói) pozícióban azok számára jelentett vonzó alternatívát, akik élni tudtak a kárpótlás és az átalakulási folyamat további fordulói által kínált előnyökkel, és a nyertes oldalon álltak/állnak a földtulajdon és földhasználat, általánosabban a fenntartható, versenyképes gazdaságok kialakítását, stabilitását, esetleges további bővítését garantáló erőforrások tekintetében. A vesztes oldalra egyrészt azok a kistermelők kerültek, akik eleve kevés erőforráshoz jutottak a privatizációs folyamatban, ezért előbb-utóbb kisbirtokaik értékesítésére kényszerültek: így gyarapodhattak a nyertesek. Másrészt vesztesek azok a képzetlen vidéki munkavállalók, akiknek (és felmenőiknek) hagyományosan a mezőgazdasági bérmunka jelentette a fő megélhetési forrást, azonban az átalakulási folyamat évtizedei alatt megszűnt számukra az állandó bérmunkavállalás lehetősége az agráriumban (és más ágazatokban is). Ők voltak azok, akik hosszú évtizedekig a vidéki munkanélküliek és alulfoglalkoztatottak mezőgazdasági idénymunkára szoruló tömegét alkották („munkaerő-tartaléksereg”); nagyrészt őket célozta a lényegében egyetlen aktív munkaerőpiaci eszközzé váló közfoglalkoztatás 2013 és 2018 között; és az ő tényleges munkaerőpiaci integrációjuk vezetett súlyos munkaerőhiányhoz a kétkezi, egyszerű munkavégzési formákban a válság utáni (megkésett) gazdasági regeneráció során. A folyamat, amely főként összeszerelő ipari munkahelyeket hozott létre vidéken, 2015-ben indult, 2018-ra vált uralkodóvá és gyakorolt egyre nagyobb elszívó hatást. Ez vezetett továbbá az agrár-vállalkozások számára rendelkezésre álló alkalmas és megbízható munkaerő negatív előjelű szelekcióval kísért, gyors és meredek csökkenéséhez.

A két jelenség, változó mértékben ugyan, de kivétel nélkül minden agrárvállalkozást érintett azokban a tevékenységi körökben, amelyekre a kutatás fókuszált. Annak érdekében, hogy a két kihívás külön-külön és együttes hatásában is éles megvilágítást kapjon, vizsgálódásunk tárgyává munkaintenzív vállalkozási formákat választottunk, amelyeket különböző gazdaság- és természetföldrajzi adottságú termőtájakon vizsgáltunk. Ezek mindegyike olyan vidéki térségben található, ahol rendelkezünk kutatási előzményekkel egy korábbi NKFIH<sup>2</sup> és egy Horizon projektnek<sup>3</sup> köszönhetően: közülük kettő a klímaváltozás által leginkább érintett Alföldön található (Szentés város, Nagykőrös város és vidéke), egy a Mátraalján, egy pedig a Tolnai-dombság területén, Kisvejkén, illetve az itt működő szövetkezethez kapcsolódó településeken.

Miként a termőtájak, úgy az itt termelt, jellegadó mezőgazdasági termények is különbözőek; a közös vonások, a szántóföldi gabonatermesztés jelenléte mellett Szentesen a hajtatasos zöldségtermesztés, a Gyöngyösi járás településein a szőlőművelés, a Tolnai-dombság területén a gyümölcsstermesztés, azon belül is a kajszi-barack termesztése az uralkodó gazdálkodási irány. A Nagykőrösi járás három településén a legcsekélyebb mértékű a specializáció: az extenzív művelési ágak (erdők, gyepek) egyre nagyobb súlyával jellemezhető termőtájon ültetvényes gyümölcsstermesztés, valamint fólia alatti zöldség- és gyümölcsstermesztés egyaránt folyik. Az ebben a térségben zajló folyamatok jelzik talán a leginkább, hogy az agrárgazdasági változásokat, köztük a művelési ágak alakulását a gazdaságföldrajzi pozíció is nagyban befolyásolja: a négy vizsgálati terep közül itt a legerősebb az ipar elszívó hatása a szomszédos városok, Kecskemét és Cegléd multinacionális iparvállalatainak köszönhetően, aminek következtében az utóbbi évtizedben a korábbi mezőgazdasági munkaerőfelesleget annak hiánya váltotta fel. A másik végetlet az aprófalvas tolnai belső periféria képviseli, ahol a nagyon jelentős demográfiai zsugorodással és az erősödő etnikai szegregációs folyamatokkal párhuzamosan, mintegy ezek ellenére lepték el a domboldalakat a kajszi-ültetvények. Az itt folyó kutatás ellentmondások világát tárta fel, amelyet egyszerre jellemez a sikeres, innovatív, „új” ültetvényes vállalkozások jelenléte és a mélyszegénység; ezek egymást feltételezve, kölcsönös függésben kapcsolódnak össze. Ennek tulajdonítható, hogy az itt gazdálkodó, de jobbára a környező kisvárosokban élő agrárvállalkozók, a másik három terepen gazdálkodó, zömmel bel- és külföldi migráns munkavállalókat alkalmazó gazdákkal szemben, viszonylag nagymértékben támaszkodhatnak helyi, elsősorban, de nem kizárólag roma munkaerőre szezonális és állandó alkalmazottjaik rekrutációja során egyaránt.

A kutatási eredmények vegyes módszertan alkalmazásával születtek, de a vizsgálat alapját a terepi munka képezte, amelynek eredményeként négy esettanulmány készült; ezek publikációja a közeli jövőben várható. A négy, egyenként két-három fős kutatócsoport tagjai közösen összeállított és elfogadott sorvezetőkre támaszkodva, de a kutatók érdeklődési köréből, szakmai háttéréből fakadó, továbbá a terepi sajátosságokból adódó igényekhez igazítva készítették el azt az összesen 87 félig strukturált interjút, amelyek tartomelemzésén az esettanulmányok és az alább olvasható írások, legalábbis részben, alapulnak. A hólabdamódszerrel azonosított és felkeresett szőlészek és kertészek jellemzően a vizsgált termőtájak sikeres, emblematisztikus vállalkozói, hiszen – szemben a családi munkaerőre támaszkodó kistermelőkkel –, ők képviselik a munkaerőpiaci változások által leginkább fenyegetett gazdálkodói csoportot. Ezért a megkérdezettek döntő többsége a közepes vagy annál nagyobb gazdaságot irányító vállalkozók közül került ki, ugyanakkor minden terepen szerepelt a mintában olyan gazdálkodó is, aki sérülékeny, de még talpon álló kisüzem élén állt.

Az alábbiakban közölt tanulmányok mindegyike kiaknázza a terepi tapasztalatokat, de eltérő mértékben; két tanulmány mind a négy terepről szolgáltat pél-

dákat (Koós et al. 2024; Lennert et al. 2024), másik kettő két-két terepet mutat be közelebről egy-egy sajátos szemszögből (Kovács et al. 2024; Rácz, Hamza 2024), míg az ötödik tanulmány a szentesi tereptapasztalatokat dolgozza fel a bér munka szerepváltozásaira fókuszálva (Vigvári, Németh 2024). A tanulmányok sorrendjét a tematika és a felhasznált módszertani eszköztár határozta meg: az absztraktabb, komplex módszertant felvonultató írásoktól a komplexitás fokozatai szerinti sorrendben (Lennert et al. 2024; Kovács et al. 2024; Koós et al. 2024) a konkrét témakörökre fókuszáló, mélyfúrászerű elemzések felé haladva (Rácz, Hamza 2024; Vigvári, Németh 2024).

### A tematikus blokk tanulmányai

Valamennyi alább olvasható tanulmány kisebb vagy nagyobb szerzői kollektíva alkotása. A *Lennert József* vezetésével készült írás mögött áll a legszélesebb szerzői kör. A cikk a klímaváltozás nemzetközi konszenzuson alapuló fogalmi kereteire építve mutatja be és elemzi az éghajlatváltozás mértékében megmutatkozó hazai területi különbségeket, amelyet a négy vizsgálati terepről merített illusztrációk tesznek életszerűvé. Ez a tanulmány aknázza ki a legnagyobb mértékben azokat a lehetőségeket, amelyeket a kvantitatív és kvalitatív módszertani megközelítések eltérő hozadékainak összevetése kínál, hogy azután kamatoztassa azokat egy sokoldalú értelmezés érdekében.

*Kovács Katalin* és szerzőtársai tanulmányukban feltárják a hazai szezonális mezőgazdasági munka piacán bekövetkezett változásokat, azok okait és hatását a kétkezi mezőgazdasági munkát vállalók összetételére. Elemzésük rámutat arra, hogy a mezőgazdasági idénymunka a rendszerváltozást követően fokozatosan etnicizálódott, mert mind a szomszédos országokból, főleg Erdélyből érkező szezonális munkások, mind a hazai időszakos munkát vállaló, aktív korúak többsége munkaközvetítők által rekrutált vagy helyi/környékbeli roma, akiknek strukturális helyzete, jóllehet nem azonos, de megfeleltethető az észak-, nyugat- és dél-európai országok migráns időszakos munkavállalóinak. Érvelésük alátámasztásként a szerzők a Tolnai-dombság és a Nagykőrösi járás településein végzet tereptapasztalataikat kamatoztatták.

*Koós Bálint* és szerzőtársai az alkalmi (szezonális) foglalkoztatást nemzetközi (elméleti) összefüggésekbe ágyazva, a rugalmasítás megjelenési formájaként értelmezik. A Kapcsolt Államigazgatási Paneladatok 2008 és 2017 közötti elemzése az alkalmi munkások számának emelkedését tárja fel, amely a főállású munkavállalók számának csökkenése mellett ment végbe. A terepi vizsgálatok talaján a tanulmány azt is feltárja, hogy a hazai gazdálkodók a klímaváltozás jelentette termelési kockázatok növekedésének ellensúlyozására főként technikai, technológiai adaptációval válaszolnak, amely sok esetben összekapcsolódik a munkaerő-megtakarítást célzó gépesítéssel. Ezen túlmenően ez a cikk is rámutat arra, hogy

az alkalmas munkaerő egész éves foglalkoztatására való gazdálkodói törekvés általánossá vált.

Rácz Katalin és Hamza Eszter tanulmánya arra vállalkozik, hogy feltárja a mezőgazdasági termelői együttműködések szerepvállalását az éghajlatváltozás negatív következményeihez való alkalmazkodásban. Az írásuk fókuszában álló, zöldség-gyümölcs ágazatban működő Termelői Értékesítő Szervezetek (TÉSZ-ek) vizsgálata arra világított rá, hogy az együttműködések ezen formáit markáns tagországi eltérések jellemzik az Európai Unióban, amit a termelői szervezetek környezeti, éghajlatvédelmi célokraallokált forrásainak jelentős szórása, az alkalmazott környezetvédelmi beavatkozások sokfélesége is alátámaszt. A feltárt eredmények értelmében a Nagykőrösi járásban és Szentesen vizsgált termelői szervezetek szerepvállalásában az éghajlatváltozással összefüggő tudásátadás, szemléletformálás volt hangsúlyos, az eszköspecifikus, nagyobb tőkeigényű beruházások, kollektív fellépések egyelőre korlátozottan vannak jelen a klímaváltozás kihívásaihoz történő alkalmazkodásban.

Vigvári András és Németh Krisztina írása Szentes város kertészeti üzemeinek munkaviszonyait vizsgálva arra keresi a választ, hogy milyen strukturális okok járulnak hozzá az ágazatban tapasztalható munkaerőhiányhoz, e hiány milyen formákban jelenik meg és milyen adaptációs módokat hív elő a különféle üzemtípusokban. Elemzésükben bemutatják, hogy a munkáltatói szerepben lévő, különböző méretű és helyzetű kertészetek milyen stratégiákkal igyekeznek munkásaikat megtartani. Eredményeik azt mutatják, hogy a nagyüzemi kertészetek elsősorban a bérmunkaviszonyok rugalmasítására (munkaerőkölcsönzés, teljesítményalapú bérezés), míg a családi kertészetek a patrónus-kliens viszonyok megerősítésére alapozzák adaptációs stratégiájukat. A szerzők bemutatják továbbá a mezőgazdasági bérmunkások demográfiai összetételét, társadalmi helyzetük sérülékenységét, valamint azt a sajátos perspektívát, ahogyan a bérmunkaviszonyok eltérő típusainak előnyeit és hátrányait látják és értékelik.

## Jegyzetek

- 1 „Üzemtípusok, kihívások, adaptációs irányok és ezek hatása a magyar vidékre” (K 132 975).
- 2 „Földből élők: agrárszereplők, vidéki fejlődési pályák és vidékpolitikák Magyarországon” (OTKA NK 100675) című projekt.
- 3 „Resituating the Local in Cohesion and Territorial Development” (RELOCAL) H2020 (No. of Grant Agreement 727097).

## Irodalom

Koós B., Kovács K., Várad M. M., Hamza E. (2024): Mezőgazdasági foglalkoztatás a klímaváltozás szorításában. *Tér és Társadalom*, 4., 64–92., <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3607>

- Kovács K., Hamza E., Rácz K., Swain, N., Váradi M.M. (2024): Idénymunka és idénymunkások a gyümölcsstermesztésben. Hazai munkaerőpiaci folyamatok és közelképek európai összevetésben. *Tér és Társadalom*, 4., 33–63., <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3615>
- Lennert J., Koós B., Bálint Cs., Király G., Kovács K., Váradi M.M., Hamza E., Rácz K. (2024): A klímaterülékenység tényezői és különbségei a hazai kertészeti és szőlészeti ágazatban. *Tér és Társadalom*, 4., 9–32., <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3595>
- Rácz K., Hamza E. (2024): A termelői együttműködések szerepe az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodásban. *Tér és Társadalom*, 4., 93–123., <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3605>
- Vigvári A., Németh K. (2024): A rugalmasítás határán: bér munkaviszonyok a kertészeti ágazatban. *Tér és Társadalom*, 4., 124–145., <https://doi.org/10.17649/TET.38.4.3603>